

Идеја о савршеном граду у држави кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића*

Светозар Радојчић

UDC 72.033.046.3.01:271.2-523.6-188.5](497.11)“13/14”

Током средњег века Цариград је за Србе и остале православне Славене био слика савршеног града: Нови Рим, Нови Јерусалим и Небески Јерусалим. У касном XIV и раном XV веку, у доба кнеза Лазара и његових наследника, слични епитети давани су српској престојници Београду и манастирима Раваници и Ресави. Те идеје преузете су из византијске културе и јасно су се одразиле у српској књижевности и уметности око 1400. године.

Тешко је одређено рећи када су Срби почели да живе у заједници у градским насељима. Славени досељени на Балкан руше градове; они су им били извор војне опасности и привлачна места за богату пљачку. Познати су описи славенских разарања балканских градова. Можда је најживља слика о тој особини раних Славена сачувана у описима славенских продора на југ Балкана. Неоромантизам првих послератних година (после 1945) стално се упуштао у анахроничне хипотезе о раним насељима Славена у рушевинама касноантичких градова; стално су, на пример, у Царичином Граду, тражене славенске куће и славенска керамика. Непотребност становања у граду у неразвијеном друштву досељених Славена потрајала је дуго. До дубоко у XII век Срби су непријатељски расположени према граду и редовно се хвале да руше градове. Чак и образовани Стефан Првовенчани, хвалећи оца, поносито набраја градове које је Немања јануара 1190. разорио. Првовенчани се присећа, негде пре 1216, кад је већ био отерао Јевдокију, кћер Алексија III, које је све градове Грчке Немања „разорио и крајње опустошио“: Средец (садашњу Софију), Стобе (на Рили), Земен, Велбужд и редом њих четрнаест; на крају понавља да је те градове Немања „искоренио до крајњег темеља јер не остаде камен на камену“. Нису били боље среће ни грчки градови на југу, у Диоклитији и Далмацији, њих седам, међу њима Скадар и „славни“ град Бар — све их је Немања срушио, „а Котор остави, утврди га и пренесе свој двор у њ, који је до данас“. Не би се, ипак, на основу тих вести смело уопштити да се Немања понаша као ратник поглавица сеоских племена — он се истиче као градитељ у грчким градовима на српској граници и зида цркве у Нишу и Скопљу.

Као и остали млади народи Запада, и Срби се навикавају на градски живот у манастирским заједницама. Манастири се подижу као урбанистичке целине и схватају се као град. Пре Другог светског рата сељаци око Студенице говорили су да иду „у град“ — не у манастир. Тај назив историјски је тачан. Манастир је често у средњем веку схватан као град и подизан је као идеални град. По-

знат је детаљан план (идеализован) великог санктгаленског манастира из око 820. године. За наше традиције манастирске архитектуре свакако су значајнија светогорска насеља. Међу најстаријим атонским градовима манастирима нарочито се истиче Велика лавра светог Атанасија, основана 963, која је закључен облик насеља добила почетком XI века (1004). Срби су прихватили и име и облик манастира лавре крајем XII века. Српски непреведени назив *лавра* (ή λάρρα) задржао је оригинално значење — ή λάρρα,¹ *улица* и *градски кварти*. Према томе, сељаци око Студенице 1930. године с правом су манастир називали градом. И на западу се манастирско насеље називало *civitas*. Од краја II века — у текстовима и на натписима — стално се понављају паралеле: манастир је град, град је символ цркве (као организације) и символ Небеског Јерусалима — оног рајског града у којем ће становати праведници. Већ 470. свети Мартин из града Тура исписује натпис на кули, над улазним вратима, учећи верне да они кроз та врата улазе у рајски град (*coeli ad arcem*). Ту прастару идеју пренели су Немањићи преко цркве и у средњовековну Србију.

Православна црква имала је у тим упоређењима између манастира, града и раја још сложеније конструкције лаичког и градског порекла које су се везивале за Цариград, престоницу царства. У самом Цариграду створен је посебан књижевни род похвале града; током столећа та је литература живела и мењала се: *Laudes Constantinopolitanae* полазиле су од сличне античке литературе, али су се касније све више везивале за хришћанске идеје. Створена је схема која се затим могла примењивати на друге градове, нарочито на престонице и резиденције. Цариград је прво хваљен као Нови Рим, а од VII века, под утицајем хришћанских идеја, као Нови Јерусалим — тај други епитет поникао је из повећаног поштовања Богородице као заштитнице града. Мисао о Цариграду Богородичином граду изазвала је нова упоређења и нове похвале: Цариград је Нови Сион и Небески Јерусалим.² Те побожне

* Рукопис овог текста недавно је пронађен у заоставштини професора Светозара Радојчића (1909–1978). Написан је за научни симпозијум *Шест векова Крушевца* 1971. године и прочитан на њему, али — из непознатих разлога — није објављен у актима с тог скупа. Уверени смо да чланак заслужује да буде публикован, посебно зато што је он још пре тридесет година отворио проблем који је данас у науци врло актуелан. Редакција захваљује породици професора Радојчића што се сагласила с тим да овај рад буде објављен у нашем часопису. Чланак је за штампу приредио Б. Тодић.

¹ У средњем веку фонетски писано λάρρα, с витом.

² Нарочито код Теодора Синкела: E. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae*, München 1968 (Miscellanea Byzantina Monacensia 9) 102 sq.

идеје о православном Цариграду нарочито су ојачале у XI веку.³ Цариград — као слика земаљског и Небеског Јерусалима — сматран је узорним градом православних владара. Апстрактна упоређења тражила су одређене архитектонске облике. То се нарочито показало приликом подизања новог Кијева. Већ је Димитриј Ајналов⁴ истакао да је брдо Киј за владавине Јарослава Мудрог (1019–1054) добило изглед цариградског кварта; то се уосталом показује и у једном пасусу списа *Повѣсть временных лѣт*: Јарослав је, наводи стари писац, основао утврђени град и у њему је подигао Златна врата, цркву Свете Софије и на Златним вратима цркву Благовештења и манастир Светог Ђорђа и свете Ирине.⁵ Кијевска Златна врата настала су према цариградским Златним вратима, која је сазидао Теодосије II око 425. године. Цариградска Златна врата стално су упоређивана с јерусалимским, која су — у садашњем облику — нешто млађа од цариградских, а поистовећују се, међутим, са Златним вратима из апокрифа о сусрету Јоакима и Ане. Јарослављева упоређења сасвим су јасна: он подиже у Кијеву златна врата каква постоје у Цариграду и Јерусалиму. На тај начин Кијев је и Нови Јерусалим. Такво идентификовање појављује се и у спису *Повѣсть временных лѣт* под 882. годином — изричито се каже да је Олег рекао да ће Кијев бити *мајка руских градова*. То изгледа поетично и оригинално — у суштини, ове речи везују се за једно место из *Павлове њосланице Галаћанима*,⁶ по којем се види да су термини *мајка градова* и *Јерусалим* идентични. У Русији се то упоређење наставља и у XII веку. Кнез Андрија, син Јурија Долгоруког, подиже камени град Богољубово као резиденцију поред Владимира.⁷ Андрија гради и у Владимиру — и тамо подиже Златна врата. У Владимиру и Богољубову Андрија зида између 1158. и 1164. две камене цркве посвећене Богородици, „достојне дивљењу као Соломонов храм“. Стално се понављају иста упоређења: руска кнежевска резиденција личи на Цариград и на Јерусалим.

Тешко је са сигурношћу рећи када су такве идеје пренесене у средњовековну Србију. Само на основу неких доста општих упоређења може се поменути да је Студеница оријентисана по распореду оних насеља која су подизана по узору на Цариград и Јерусалим. Увек се инсистирало на томе да „златна врата“ стоје према западном порталу цркве. Тек недавно ослобођена од призидањих каснијих делова, стара улазна утврђена студеничка врата с капелом показују да је првобитна грађевина била заиста богато украшена и монументална. Не би се смело тврдити да је она намерно била подигнута према слици „златних врата“ XI и XII века.

Знатно су одређеније вести у нашим писаним изворима о градовима у XIII и раном XIV веку. Наши писци тих времена неједнако цене град, нарочито стране градове: Цариград и Солун. Осећају се приметне разлике приликом помињања градова. Доментијан је уздржљив, он помиње Цариград само по имену. Теодосије и Данило стално додају ласкаве похвале када говоре о Цариграду, а нарочито Теодосије; он свечано наводи титулу царске престонице: царски град Константинов,⁸ или, још опширније: Константинов град, Нови Рим.⁹ Теодосије с великом пажњом говори о Солуну; он оптужује Бугаре да су грчке градове у Тракији после доласка Латина у Цариград рушили „као пуста и безмоћна“¹⁰ — а Калојана, који напада Солун, оштро упоређује са асирским царем Сенахиримом, коме није било суђено да освоји божји град Јерусалим (Ис 37, 21–33).¹¹ Пишући о Солуну, Теодосије

бира речи: то је „божји град, до на крај света православљем чувени“, Богом чувани (Θεοφύλακτος πόλις),¹² велики град (μεγαλόπολις) Солун, отачаство светога мученика и страстотрпца Димитрија, место на којем и његове часне моћи леже точећи миро.¹³ Дуг Теодосијев пасус свакако је позајмљен из неке похвале Солуну; ти текстови били су доста популарни (*laudes Thessalonicenses*).¹⁴ Теодосије одређено алудира на сличности чудотворног „врења мира“ на ракама светог Димитрија и Симеона Немање; по тој својој особини, Симеон Немања сличан је заштитнику Солуна. Теодосије очевидно воли град Солун, можда као место свога школовања; С. П. Розанов свакако претерује када објашњава да је Теодосије био Солунац. У византијској књижевности, посебно каснијих времена, често се дешава да образовани писци из провинције много размишљају о лепотама свог студирања у великим градовима.¹⁵ Нарочито се тужно осећају образовани епископи по малим градовима кад се, уз рзање коња, блејање оваца и гакање гусака, присећају лепих цариградских дана. Данило, као и Теодосије, увек даје Цариграду свечане називе: свети и славни град Константинопољ (πόλις ἁγία),¹⁶ велики град (μεγαλόπολις) Константинопољ,¹⁷ царствујући град (βασιλεύουσα πόλις) Константинов.¹⁸ Те похвале Цариграда за Данила нису биле празне речи; он није читао о Цариграду, он је често бивао у њему и познавао га.

Срби су се свакако навикавали на градски живот у некадашњим старим градовима у унутрашњости (у Призрену, Приштини или Скопљу) и у Приморју. Први контакти свакако нису били срдачни; мутни одједи тих сукоба између старог и новог грађанства опстали су у народној песми и на сасвим неочекиваним местима. Грчки грађани посматрали су све негрке с висине. У *Пулологосу*, византијском песничком саставу с краја XIII или почетка XIV века, препуном непристојности, анонимни аутор исмејава, узгред, грађанке Дубровника говорећи да су неспретне као чапље и да изгледају као бисаге.¹⁹ Како су Срби изгледали у романским градовима у Приморју или у грчким градови-

³ Cf. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, табла пред стр. 49.

⁴ D. Ainalov, *Geschichte der russischen Monumentalkunst der Vormoskovitischen Zeit*, Berlin–Leipzig 1932, 11.

⁵ *Повесть временных лет: Лаврентьевская летопись*, Ленинград 1926 (Полное собрание русских летописей I/1), 6, 151.

⁶ Гал 4, 25–26: Синај гора упоређује се са „садашњим Јерусалимом, а горњи Јерусалим слободна је (гора), која је мати свима нама“.

⁷ Чини се да је и само име узето према имену Цариграда, који је Θεοφύλακτος πόλις (Fenster, *op. cit.*, 97), што значи *Богољубово*.

⁸ М. Башпић, *Сѣаре срѣске биографије*, Београд 1924, 22.

⁹ *Ibid.*, 199: νέα Ῥώμη.

¹⁰ *Ibid.*, 174.

¹¹ Исто упоређење које Теодосије преноси из *Сѣарог заветѣа* на Солун слика се у параклису Кахрије памије, очевидно с намером да се Јерусалим упореди са Цариградом, градом Богородице, која је насликана у линети над „златним“ вратима [cf. P. A. Underwood, *Second Preliminary Report on the Restoration of the Frescoes in the Kariye Camii at Istanbul by the Byzantine Institute 1955*, DOP 11 (1957) 202, 205, nap. 62, Fig. 34–35].

¹² Fenster, *op. cit.*, 128.

¹³ Башпић, *op. cit.*, 175.

¹⁴ Fenster, *op. cit.*, 181, 195.

¹⁵ *Ibid.*, 175 sq.

¹⁶ Он је μεγαλώνυμος, περιώνυμος, cf. Fenster, *op. cit.*, 107.

¹⁷ *Живојни краљева и архиепископа срѣских*, написао архиепископ Данило и други, на свијет издао Ђ. Даничић, Загреб 1866, 107.

¹⁸ *Ibid.*, 280.

¹⁹ S. Krawczynski, *Ὁ Πουλολόγος. Kritische Textausgabe mit Übersetzung sowie sprachlichen und sachlichen Erläuterungen*, Berlin 1960, стих 88.

Сл. 1. Манастир Раваница

ма у унутрашњости Балкана, може се наслутити по каснијим изворима.²⁰ Посебна историја продирања Срба у велике градове може се пратити по грађевинској делатности Немањића. Од почетка XIV века Милутин све више зида по Истоку: у Солуну, Цариграду, чак и у Јерусалиму — највише цркве и болнице. Цариград се увек свечано помиње — он је „Богосаздани град“ (Θεοβκτιστος πόλις); у тексту *О српских господох* наводи се да Милутин „сзиди же и въ богосзиданиѣмъ константине граде“ цркве и болнице.²¹ Термин *богосаздани град* није само преписан — постоје српски текстови о зидању Цариграда.²² Та радозналост у односу на историју старе царске престонице није била случајна. Од осамдесетих година XIII века српска држава добија нове градове и Срби почињу све више да се упознају са урбаним животом. Истовремено су текла два процеса. Српско сеоско становништво сели се у градове, док се у измењеном граду појављују нове занатлије, нова управа и ново законодавство. У духовном животу те појаве добијају — у српској средини — нова објашњења. Прастаре идеје о савршеном граду, које су из Византије пренесене у XI и XII веку у Русију, почињу обновљени живот у држави Немањића од средине XIV века. Историја практичног градског живота у средњовековној

Србији ослања се на изворе правне и економске садржине и на археолошка истраживања. Држећи се извора књижевног и религиозног карактера, покушају да повежем ток оних идеја, сложених и амбициозних, којима се објашњавао крајњи смисао подизања и постојања града.

Велики преокрет у духовном животу Срба десио се после слома царства. Ранији политички и војни идеали почели су да узмичу пред све тежим притиском верских идеја које су објашњавале и сублимирале поразе овоземалског живота. Било би крајње промашено тумачење да су нова маштања о рајским лепотама од почетка изазивала нову неактивну преданост судбини. Војни отпор Срба остао је скоро до пада Смедерева снажан и смишљен; он је само добио узвишеније објашњење. Идеје о сличности небеског и земаљског двора и о сличности Небеског Је-

²⁰ Добар пример јесу наводи о Томи Прељубовићу у *Градској хроници Јањине*, cf. К. Јиреџек, *Geschichte der Serben I*, Gotha 1911, 420.

²¹ P. J. Šafárik, *Památky dřevního písemnictví Jihoslovānův*, Prague 1873, 53.

²² У *Лейпавинском царославику* [Н. Ружичић, *Лейпавински царославику*, Споменик СКА XXXVIII (1900) 92, fol. 40, ма] састав носи наслов „в сзидани констанѣтнина града“, и почиње: „велики же констанѣтнини војинѣмъ мановѣнѣмъ подвѣздаѣмъ...“

Сл. 2. Манастир Песава

русалима и земаљског града задобиле су извесну јасност у менталитету српског касног феудализма. Те идеје нису полазиле од династичких сватања Немањића, која су имала реалније економске, војне и политичке основе. Нов талас побожне дворске мисли ширио се из малих дворова Душановог племства, које се губило у мутним амбицијама партикуларизма; та нова побожност долазила је из кругова образованих монаха избеглица што су нашли уточишта на малим дворевима, на којима се формирао доста сложен монашко-феудални менталитет. Центар те средине постаје град резиденција, престоница нове породице која столује у неком старом византијском граду; било је у симболици тих малих дворова и немоћне претензиозности; многи нови династи желели су свој Јерусалим и своју сличност с Давидом. Дворска култура тих центара имала је своју побожну (преведену) књижевност, а нарочито су много читане разне визије невидљивог раја. Скоро је немогуће набројати сва „виђења загробног живота“ и наводим само нека: *Жиџије светлог Андреја Јуродивог*, *Жиџије светлог Василија Новог*, *Визија светлог Макарија*, *Визија светлог Нифонија*, *Визија светлог Пајрикија*, *Визија светлог Кузме монаха*, *Покајање зидара економа Теофила* и познато *Слово светлог Јована Милостивог*. Све се то своди на исту тему, на похвалу раја. Мисао општег убеђења хришћанског о томе да ће сви праведни стићи у рај понавља се у српској књижевности од почетка XIII века. Та стара идеја добија у средњовековној Србији нову важност и нову обраду крајем XIV века.

Тема о предности царства небеског можда је најлепше дефинисана у познатим стиховима песме Про-

иаст царства српског: „Земаљско је за малена царство / А небеско увек и до века.“ Том небеском царству тежили су и стари руски кнежеви. Летописци кратко бележе за Свјатослава Јурјевича, који је био болешљив и рано умро: „... не да ему Бог княжити на земли, но да ему царство небесное.“²³ Павле у *Делима апостолским* (14, 22) наводи да то није лако и истиче „да нам кроз многе невоље ваља ући у царство божије“. Ослањајући се на ту мисао, руски летописци стално хвале светост оних владара који су упирали своје погледе „въ онују нестарѣющуюся безконечную жизнь“.²⁴ Свети Сава у очевом житију понавља исту мисао, доста уопштено, о томе како се Немања подвизао „како ви полоучилъ райское оно и неизреченное жилище“.²⁵ У касном XIV веку то уздање у становање у рају практично се везује за грађевине на земљи: за градове и манастире.

Изглед раја или, како се говорило, Горњег Јерусалима био је у старом српском сликарству променљив. На једној фресци у Светим апостолима у Пећи град небески повезује се с местом из *Књиге Данилове* (7, 9–10). Схематични облици раја понављали су се на заглављима у минијатурном сликарству. Доста стереотипна слика раја појављивала се и на многим фрескама Страшног суда. Нов изглед раја показује се у српском сликарству од средине

²³ *Повесть временных лет*, 207 (под 6594. годином), 366 (под 6682. годином), 439 (под 6724. годином), 443 (под 6726. годином).

²⁴ *Ипатьевская летопись*, ред. М. Н. Тихомиров, Москва 1962 (Полное собрание русских летописей II), 594 (под 1175–6683. годином).

²⁵ В. Ђоровић, *Сјиси св. Саве*, Београд — Ср. Карловци 1928, 153/24–25.

Сл. 3. Београдска Шарђава, Источна капија Горњег града

XIV века. Ту се појављују два главна (нова) елемента. Визија се ослања на описе небеске хијерархије Псевдо-Дионисија Аеропашког; то се нарочито односи на описе и поделу анђеоских чинов. У исти мах рај се одређено показује као земаљски двор. Небески становници одевени су као дворани. Изводи се велико упоређење — *la cour céleste* личи на цариградски двор и на његове млађе имитације. Одавно се зна да је то доста смело упоређење земаљског двора с небеским прво изведено у побожној књижевности, на пример у познатом *Животу светог Василија Новог*. Игра са упоређењима испредала се све сложеније. Некада једва наговештене, поједностављене слике раја — небеске војске, становника и станова — постају све испржније. Последњих деценија XIV века кнез Лазар, као и његови наследници касније, инсистира на томе да је организација двора слична рајској хијерархији, да дворани и својим изгледом подсећају на рајске становнике и да грађевине које подиже двор личе на небеске станове „Новог Јерусалима“.

Старија упоређења те врсте била су ограничена на следећу паралелу: црква је рај (небо) и литургија у цркви слична је небеској служби; она се у Милутиновим црквама слика као кружна поворка око попрсја Пантократоровог у калоти кубета. Од Душанових времена, од фресака у Трескавцу, мења се изглед раја: Христос је одевен у свечано одело византијског василевса, Богородица се показује као царица, анђели као дворски гардисти. То нагло облачење небеских становника у дворску одећу ослањало се на текстове Псевдо-Дионисија Аеропашког — и на сличне појаве у старијем византијском сликарству — али

је имало у исти мах и ближе поводе. Аристократска средина Душановог царства пројектовала је смело свој изглед на високо небо. Нова и привлачна теорија ослањала се на старе почетне идеје које су добиле сликовитију и наметљивију аргументацију. Од времена кнеза Лазара српски манастири и градови схватани су као овоземаљске слике и филијале Небеског Јерусалима. У том поређењу предност се ипак даје манастиру, који се и као грађевина и као симбол идентификује са градом. Манастир је у Србији од касног XIV века, у погледу архитектуре, чврста тврђава, али се он увек истиче као место с којег се пење на небо. У тим паралелама много се инсистира на слици лествице из познате *Лествице светог Јована Лествичника*, превођене на српски већ у касном XIII веку, а која је, међутим, у новим преводима из касног XIV и раног XV века постала веома популарна.²⁶ Веза између земље и неба постаје све више фантастична и брза; она је постала толико популарна да се пренела и у народну песму. Кнез Лазар не одлучује сам да се определи за царство небеско: он добија писмо од Богородице из раја, а доноси му га свети Илија, небески гласоноша. Стихови: „Полетео соко тица сива / Од светиње од Јерусалима / И он носи тицу ластавицу. / То не био соко тица сива, / Веће био светитељ Илија / Он не носи тице ластавице / Веће књигу од Богородице“, говоре да је и Јерусалим из песме *Нови Јерусалим* — рај у којем живе свети Илија и Богородица. Немогуће је набројати сва места из старе српске

²⁶ На пример, *Браничевска лествица бисара Давида* (Музеј Српске православне цркве, бр. 97) из 1434. године, настала на подстицај деспота Ђурђа Бранковића.

књижевности касног XIV и раног XV века која говоре о тим везама с небеским насељима.

Ученик угледног старца Исаије, Србина који је обновио руски светогорски манастир Свети Пантелејмон, пева своје учитељу: „Тебе примише небеска насеља, о оче, / где их је припремио Бог, онима који га љубе.“²⁷ О том рајском насељу говори и сам кнез Лазар 1381. у аренги повеље Спасовој цркви у Хвосну, када медитира о онима које сматра узорним — јер су они који се духом божанским руководе синови божји, „па се и са Христом“, вели кнез, „настањују у светлости невечерњој“.²⁸ Осам година пре Косова кнез Лазар већ се приволео царству небескоме. Понесен тим мислима, кнез све чешће гради према слици „Горњег Јерусалима“, нарочито своју Раваницу (сл. 1). Најопширније размишљање о Раваници као Јерусалиму сачувало се у фантастичном и мутном тексту Андонија Епактита. Тешко је одређено поновити Андонијево маштање о Раваници. Јасно се може разабрати да је Раваница „дом Божији“ и да представља „врата небеска“,²⁹ да она има „седмочислене пиргове“; она је, према томе, слична Јерусалиму, Риму и Цариграду. О тој седмврхости стално се говори у свим похвалама чувених градова: Рим је *septicollis*; и Нови Рим (Νέα Ῥώμη) — Цариград — стоји на седам брежуљака; он је ἐπτάλοφος, или ἐπτάρβουνος. Већ у Цариграду та се седмврхост тешко уочавала; стари писци су објашњавали: од цркве Свете Софије иде гребен који пресецају долинице и на том гребену распознаје се седам узвишења, нарочито кад се посматрају од Галате.³⁰ У Раваници ти врхови јесу куле пиргови. И, на крају, Андоније описује раваничку лествицу која иде од земље ка небу. По њој узлазе „анђели покривени телом“, то јест монаси, а силазе „звездопернати“, то јест серафими. Трезвени Ђура Даничић, који није подносио толико бујну уобразиљу, оштро примећује да је писац „недотупаван“.³¹ Био Андоније недотупаван или не, он је ипак тачно преносио менталитет свог доба и нарочито маштања своје средине.

Две концепције живота које постоје у касном средњем веку европског Запада јасно се испољавају и у Србији Лазаревића и Бранковића: то је сукоб између идеализма и натурализма. Србија је, упадајући у кризе цивилизације која је изумирала, истовремено нагло сазрела и нагло нестајала. Србија је у касном XIV веку и у првој половини XV века, немоћна пред спољашњом опасношћу од турске инвазије, пролазила кроз унутрашње муке гашења средњовековне мисли и кроз муке пропадања феудалног друштва. Тешко је данас разумети до које се мере у српском племству још пре Косовске битке инсистирало на идеалима трансцендентног. Тешко је схватити како је исти слој могао имати толико одушевљења за упуштање у велика маштања о лепотама и вредностима раја и у исти мах с крајњом тачношћу организовати своју власт, своју одбрану и већ нов новчани систем финансија и привреде. Двоструко лице менталитета који је земаљски живот потцењивао и савршено га разумно организовао нарочито се показало у градитељској и законодавној делатности кнеза Лазара, Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића. Од седмдесетих година XIV века Србија је била велико градилиште.

Константин Филозоф тачно говори о кнезу Лазару: „У своје животу сазда тврде градове, сазда и звани Крушевац, у коме подиже најкраснију цркву великоме првомученику архиђакону Стефану, ради молитве за увек спомињаног сина свога (тј. Стефана).“³² Сам кнез Лазар,

као и стари владари, пажљиво титулише своју престоницу. Издајући повељу Дубровчанима 9. јануара 1387, кнез Лазар истиче да је писана у славном граду господства ми Крушевцу; то је чест епитет, али се даје само угледним градовима: Првовенчани помиње славни град Ниш, а Данило славни град Скопље и славни град Константинов.³³ То колико је кнез Лазар пажљиво чувао и обнављао старије градско законодавство види се по једној повељи деспота Стефана из јануара 1412 — у њој син кнежев опширно описује како је изнашао законе Новог Брда (руднички и градски), оне законе који су били пре, у временима раније свете господе краљева српских, у његово доба и за кнеза Лазара. Стефан све то обнавља и утврђује да тако остане за његова живота, а моли се и да се његови наследници понашају на исти начин и да, као што је он старије законе неизмењене потврдио, не промене његов „златопечатник“.³⁴

Држећи се породичних традиција, деспот Стефан нарочито се бринуо око подизања свога манастира Ресаве (сл. 2) и око изградње своје престонице Београда (сл. 3). Константин Филозоф не претерује када пише да Ресав (Манасија) „превазилази и ... велике лавре Свете горе“.³⁵ Велики опис Београда као Јерусалима у житију деспотовом спада међу најважније похвале градова у византијској култури. Београд је последњи православни град на Балкану који је — у последњем тренутку — добио своју похвалу. Та *laus*, која закључује разне *laudes* Цариграда, Солуна, Кијева и Преслава, у исти мах је и прва похвала српског града на српском језику. Константин Филозоф писац је свога времена и он описује и хвали грађевине Београда, али се често губи у упоређењима кад своју основну идеју о Београду као Јерусалиму покушава да илуструје појединошћима. И Београд је, као Јерусалим, Рим и Цариград, „седмврх“.³⁶ Константин троши много речи да би описао седам врхова Београда, али остаје мутан. У паралелама Константин се колеба истичући Небески Јерусалим (рај), али он помиње и „нижњи Јерусалим“, који је добро познавао. Описујући силазак ка саборној цркви београдској, Константин се присећа да се тако силази Кедарским потоком ка Гетсиманији. Да би подвукао сличности између Београда и Јерусалима, Константин хвали деспота као Соломона и као Немију.³⁷ О „рајском“ савршенству деспотовог чиновништва и војске Константин пише ослањајући се на Псевдо-Дионисија, закључујући да је и Бог према својој слици уручио људима државну власт. Упоређења која су настављала ту почетну мисао прелазила су у још неумеренија претеривања: Београд је Јерусалим, управа је деспотова рајска, а обале Србије заплускује рајска река Истар (Дунав), што

²⁷ Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук стјаре српске књижевности*, Нови Сад 1962, 166.

²⁸ В. Мошин, *Кнез Лазар самодржац*, Багдала III (1971) 12.

²⁹ Љ. Стојановић, *Стјари српски хрисовуљи, актии, биографије, лейојисци, ијијици, йоменици, зайиси и др.*, Споменик СКА III (1890) 84.

³⁰ П. Саввајтов, *Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12-го столетия*, Санктпетербург 1872, 178.

³¹ *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. XIII.

³² *Стјаре српске биографије XV и XVII века* (превео Л. Мирковић), Београд 1936, 60.

³³ Грчки се говорило да је град περιώνυμος или μεγαλόνομος, cf. Fenster, *op. cit.*, 107.

³⁴ Н. Радојичић, *Закон о рудницима десиоша Стјевана Лазаревића*, Београд 1962, 57.

³⁵ *Стјаре српске биографије XV и XVII века*, 87.

³⁶ *Ibid.*, 84.

³⁷ *Ibid.*, 86.

је, у ствари, Фисон, једна од четири рајске реке.³⁸ Мора се ипак признати да је идентификовање Дунава с Фисоном старијег порекла, да то није пригодно упоређење Константиново — он је за то сазнао из једне расправе која се приписује Пселу и која је преведена на српски.³⁹ Све те претеране похвале долазиле су из византијске књижевности. И у касним похвалама Цариграда појављују се иста упоређења. Никифор Калист Ксантопулос у *Похвали Цариграда* засипа Андроника II (1282–1328) неумереним епитетима; наводи да је он (као и деспот Стефан) „градитељ ризнице побожности, другог Сиона и другог Ковчега“, а све у вези са оправкама старих грађевина: цркве Апостола и Влахернитисе.⁴⁰ Обим грађења Стефанових у Београду показује, свакако боље од текстова, археолошка ископавања на Калемегдану, која су већ дала нове резултате.

С приближавањем средини XV века старе похвале градовима византијске цивилизације гасиле су се, да би уступиле место новом књижевном роду: после похвала појављују се оплакивања Цариграда; то су θρήνοι — у њима се нагло губе оне похвале које су после пада Цариграда (29. маја 1453) постале бесмислене. И последње ласкаве речи о византијској престоници, о томе да је она „упориште хришћана“ (τό ἔρεισμα τῶν χριστιανῶν),⁴¹ изгубиле су вредност. Маштања о рају на земљи, о јерусалимској узвишености градова које су Турци редом рушили — све је то пред очима нестајало. Све се дешавало пред крај „седмог века“, пре године 1491/1492,⁴² када се очекивала пропаст света и остварење оног мрачног предсказивања које је још у IX веку написао Георгије Амартол — сва стара царства су пропала, „и Ромејско ће пропасти, разориће

га антихрист“.⁴³ Срби су свој крај јасно видели гледајући слом Византије. Децембра 1456. један речити Смедеревац, држећи посмртно слово Турђу Бранковићу, позвао је и пали Цариград (већ три године под Турцима) да тугује за деспотом — речима које су заиста звучале као плач над Цариградом и цариградским избеглицама у Смедереву: „И ти седмврхи, пређе велики граде Константинов, сада од свих најмањих градова најпоследњи, и најмањи царски престоле јадних хришћана, узридај најпре због себе, праведно осуђеног, јер си плача и ридања достојан због пропасти која је наишла...“ Вешт говорник, Смедеревац се обраћа непосредно присутним некадашњим „чедима цариградским“: архијерејима, свештеноиноцима, духовницима и свештеницима и свима „што су општи људи“ и позива их да се придруже домаћима. Тим великим, општим балканским хришћанским опелима завршавала се једна епоха и сахрањивала се једна трагична, неостварљива мисао. Велико маштање о сеоби у невиђени рај остајало је само као утеха, као нека већ помућена идеја о лепоти и смислу смрти у временима у којима је голи живот постајао све угроженији.

Београд, 3. октобра 1971

³⁸ Н. Радојчић, *О четири рајске реке*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XX/1–2 (1954) 71–75.

³⁹ *Ibid.*, 73.

⁴⁰ Fenster, *op. cit.*, 211.

⁴¹ *Ibid.*, 227.

⁴² Радојчић, *op. cit.*, 165.

⁴³ М. В. Шахматов, *Опыты по истории древнерусских политических идей I/2*, Прага 1927, 298–299.

The Idea of the Perfect City in the State of Prince Lazar and Despot Stefan Lazarević

Svetozar Radojčić

In the beginning, Serb settlers were hostile towards the Greek and Romanic towns they came into contact with. They did not become accustomed to city life until the end of the twelfth century. First of all, this process evolved through the monasteries that were erected as urban ensembles, which, in the Middle Ages were considered to be ideal towns. The Serbs became acquainted with the monastery-city through the monastic settlements on the Holy Mount, from which they also accepted the form and name of the *lavra*. With them they also accepted the old belief that the monastery was a city and the symbol of the Church and the Heavenly Jerusalem. In the Byzantine world these concepts were connected with Constantinople, which through the *laudes Constantinopolitanae* was initially hailed as the New Jerusalem, the New Zion and the Heavenly Jerusalem. Such a Constantinople as the image of the earthly and heavenly Jerusalem and the exemplary city of the Orthodox Christian rulers would be emulated by the Slav peoples of Russia, Bulgaria and Serbia. The old Serbian authors particularly extol Constantinople and

Thessalonica, calling them imperial cities, safeguarded by God, and cities of God. The ancient ideas about the perfect city, conveyed from Byzantium in the eleventh and twelfth century to Russia, began their renewed life in the Serbian state from the second half of the fourteenth century. In keeping with sources of a literary and religious nature, the author links the course of those complex and ambitious ideas, whereby they wished to explain the ultimate meaning of the construction and existence of the city.

The ideas of the similarity of the heavenly and earthly palace and of the similarity of the Heavenly Jerusalem and the earthly city acquired certain clarity in the mentality of the Serbian late feudal society. However, they did not arise from the dynastic concept of the Nemanjić family, which had more realistic economic, military and political foundations. The new wave of piety originated from the circles of educated refugee monks, who found refuge in the small palaces, where a rather complex, monastic-feudal mentality gradually formed. The palace culture of those centres had their own pious

literature, where various visions of the invisible Paradise were particularly widely read. The old idea that all the righteous would attain Heaven gained a new importance and a new interpretation at the end of the XIV century. This faith in the habitation of Heaven began to be linked to buildings on earth — to cities and monasteries. The depiction of Heaven, or the Upper Jerusalem, as it was called, had already begun in Serbian painting in the mid-fourteenth century. Around 1400, however, there was an insistence on presenting how the organisation of the palace was similar to the heavenly hierarchy, how the courtiers with their appearance looked like the inhabitants of Paradise, and how the building the royal court erected resembled the heavenly houses of the “New Jerusalem”. Such descriptions about the resemblance to the dwellings of Heaven were very frequent in Serbian literature of the late fourteenth and early fifteenth centuries.

Prince Lazar resorted with increasing frequency to creating buildings according to the image of the “Upper Jerusalem”, especially the monastery of Ravanica. Andonije Epaktit gave the most exhaustive account of Ravanica-Jerusalem: Ravanica was the “dwelling of God” and the “door to Heaven”, it had seven pinnacles or pyrgoi, and accordingly, it was similar to Jerusalem, Rome and Constantinople, and it was inhabited by monk-angels. Constantine the Philosopher wrote in a similar vein. His magnificent description of Belgrade as Jerusalem in the *Life of Despot Stefan Lazarević* falls among the most important eulogies of the cities in Byzantine culture. And Belgrade — like Jerusalem, Rome and Constantinople — has “seven pinnacles”. It resembles

both the “lower” and the “higher” Jerusalem; so as to underline the similarities of Belgrade and Jerusalem, Constantine glorifies Despot Stefan Lazarević as Solomon and Nehemiah; he describes the “heavenly” perfection of the Despot’s civil administration and army, relying on Pseudo-Dionysius the Areopagite. The comparisons that followed from this initial thought became even more inappropriate exaggerations: Belgrade was Jerusalem, the Despot’s administration was heavenly, and the Danube was, in fact, the Phison, one of the four rivers of Heaven.

Towards the mid-fifteenth century, the old eulogies to the cities of the Byzantine world died out, making way for a new literary genre: the laments (*threnoi*) over Constantinople. The dreams of Heaven on earth, of the Jerusalem-like sublimity of the cities that the Turks destroyed one after the other — all of these disappeared before their very eyes. In December 1456, an eloquent man of Smederevo, while delivering a funeral sermon to Despot Djuradj Branković, also invoked the fallen Constantinople (already under Turkish occupation for three years) to grieve for the Despot, with words that indeed sounded like the lament over Constantinople and the Constantinople refugees in Smederevo. The vast, collective, Balkan Christian funeral rite marked the end of an epoch and buried a tragic, unattainable thought. The great dream of a migration to an unseen Paradise simply remained a consolation, like some blurred vision of beauty and the meaning of death in times when the mere survival of the human being was increasingly threatened.